

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВИПАДКІВ ЗНИЩЕННЯ АБО ПОШКОДЖЕННЯ ЛІСОВИХ МАСИВІВ ТА ІНШИХ ОБ'ЄКТІВ РОСЛИННОГО СВІТУ, ЩО ВЧИНЯЮТЬ РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВІ В УКРАЇНІ

Хашев В.Г.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Дніпровського державного університету внутрішніх справ)*

Хашев В.Г. Проблемні питання кваліфікації випадків знищення або пошкодження лісових масивів та інших об'єктів рослинного світу, що вчиняють російські військові в Україні.

У статті розглянуто особливості кваліфікації випадків знищення або пошкодження лісових масивів та інших об'єктів рослинного світу, що вчиняють російські військові в Україні, як воєнних злочинів з урахуванням норм національного та міжнародного права. На підставі аналізу положень Конвенції про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1976 року та Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року зроблено висновок, що такі факти підлягають кваліфікації за ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК) лише у тому разі, якщо доведено, що вони вчинені в контексті та у зв'язку з веденням бойових дій, а також спричинили широку, довгочасну і серйозну шкоду навколишньому природному середовищу. Констатовано, що ці ознаки є оціночними, а тому існує потреба в ініціюванні на міжнародному рівні розробки та нормативного закріплення чітких критеріїв мінімальної шкоди навколишньому природному середовищу, яка даватиме підстави кваліфікувати заподіяння такої шкоди як воєнний злочин за міжнародним гуманітарним правом. Доведено, що якщо зв'язок з веденням воєнних дій відсутній, то масове знищення рослинного світу підлягає кваліфікації як екоцид за ст. 441 КК, а якщо при цьому масовість знищення таких об'єктів відсутня, то ці діяння можливо кваліфікувати за ст. 245 або ст. 246 КК, але також лише у тих випадках, коли відсутній зв'язок з веденням воєнних дій. У випадку якщо окремих чи група російських військових знищують або пошкоджують об'єкт рослинного світу, але тим самим широкої, довгочасної і серйозної шкоди не буде заподіяно, але є контекстуальний зв'язок із веденням бойових дій, то такі діяння також мають підлягати кваліфікації, залежно від предмету та/або способу впливу на об'єкти рослинного світу, за ст. 245 КК або ст. 246 КК.

Ключові слова: воєнні злочини, порушення законів та звичаїв війни, екоцид, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, незаконна порубка лісу, шкода, заподіяна навколишньому природному середовищу.

Khashev V.G. Problematic issues of qualification of cases of destruction or damage to forests and other objects of flora committed by the russian military in Ukraine.

The article examines the peculiarities of qualifying cases of destruction or damage to forests and other flora committed by the russian military in Ukraine as war crimes, taking into account the norms of national and international law. Based on the analysis of the provisions of the Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques, adopted by the UN General Assembly on 10 December 1976, and the Protocol Additional to the Geneva Conventions for the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) of 8 June 1977, it was concluded that such facts are subject to qualification under Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – the CC) only if it is proved that they were committed in the context of and in connection with hostilities,

and caused widespread, long-term and serious damage to the environment. It is stated that these features are evaluative, and therefore there is a need to initiate at the international level the development and regulatory consolidation of clear criteria for minimal damage to the environment, which will give grounds to qualify the infliction of such damage as a war crime under international humanitarian law. It is proved that if there is no connection with the conduct of hostilities, then mass destruction of flora is subject to qualification as ecocide under Article 441 of the Criminal Code, and if there is no mass destruction of such objects, then these acts may be qualified under Article 245 or Article 246 of the Criminal Code, but also only in cases where there is no connection with the conduct of hostilities. And if an individual or a group of russian military destroy or damage a plant life object, but this does not cause widespread, long-term and serious damage, but there is a contextual connection with the conduct of hostilities, such acts should also be qualified, depending on the subject and/or method of impact on plant life objects, under Article 245 of the CC or Article 246 of the CC.

Key words: war crimes, violation of the laws and customs of war, ecocide, destruction or damage to flora, illegal logging, damage to the environment.

Постановка проблеми. Широкомасштабна агресія російської федерації проти нашої держави призводить до значних, а іноді невідновних збитків для екології України. Це пов'язано із тим, що під час ведення бойових дій російські військові використовують такі методи, що завдають катастрофічних збитків навколишньому природному середовищу: атмосферному повітрю, землям, надрам, водним об'єктам, тваринному світу, а також об'єктам рослинного світу [1, с. 178].

Внаслідок російського вторгнення ліси та зелені насадження на території Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Луганської, Донецької, Запорізької, Миколаївської та Херсонської областей зазнали дуже значних збитків від російських військових, які вирубують та випалюють лісові масиви як для забезпечення своїх господарських потреб, так і у зв'язку з веденням бойових дій або взагалі з метою помститись за військові невдачі [2, с. 230]. Між тим, Україна належить до найменш залісених країн Європи, а тому збитки лісовим масивам та іншій рослинності серйозно порушує екологічний баланс довкілля нашої держави і може спричинити останньому тяжкі та невідворотні збитки.

Так, згідно з даними Державної екологічної інспекції України, станом на 5 квітня 2024 року внаслідок збройної агресії росії знищено 67 тис. га лісів і тим самим завдано шкоди на понад 1 трильон гривень [3]. І ці показники, на превеликий жаль, продовжують збільшуватись.

Наприклад, за повідомленням Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України майже 90% лісових пожеж з початку 2024 року виникли внаслідок російської збройної агресії [4]. А у квітні цього ж року лише за тиждень росіяни у Лиманському лісгоспі знищили понад 100 га лісів, а загалом вже більш як 6,5 тис га [5].

Також значні збитки завдаються й іншим рослинним екосистемам на території нашої держави, при чому досить часто унікальним. Наприклад, поряд з рослинністю на острові Джарилгач російські загарбники нищать природу біосферного заповідника «Асканія-Нова» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна. Через їх дії згоріло близько 300 га заповідного степу. 22 серпня 2023 року тут сталася пожежа на ділянці «Великий Чапельський під». Ця територія занесена до міжнародного списку Рамсарської конвенції про охорону водно-болотних угідь. Вона є домівкою для багатьох рідкісних та зникаючих рослин і тварин [6]. Таких прикладів можна навести безліч.

Тому захист різноманітних об'єктів рослинного світу на території нашої держави від знищення або пошкодження злочинними діями російських агресорів має здійснюватися за допомогою різноманітних засобів, які мають включати і фіксацію завданих збитків та притягнення винних до кримінальної відповідальності.

У цьому контексті важливим та актуальним питанням є напрацювання алгоритму правильної кваліфікації відповідних діянь проти об'єктів рослинного світу, що вчиняють російські військові в Україні, саме як воєнних злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання кримінальної відповідальності за порушення законів та звичаїв війни досліджували такі вітчизняні вчені, як: І.В. Бердник, А.А. Вознюк, І.В. Жук, К.П. Задоя, В.О. Миронова, С.М. Мохончук, В.О. Навроцький, Ю.А. Пономаренко, О.В. Таран, М.І. Хавронюк та інші. Проте окремо питання кваліфікації актів знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, що вчиняють російські військові в Україні, як воєнних злочинів, не досліджувались.

Лише О.В. Бринзанська дослідила яким чином визначено ознаки широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, що завдається внаслідок воєнних дій, у джерелах міжнародного кримінального права [7].

Метою статті є з'ясування особливостей кваліфікації випадків знищення або пошкодження лісових масивів та інших об'єктів рослинного світу, що вчиняють російські військові в Україні як воєнних злочинів з урахуванням норм національного та міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Для початку слід відмітити, що військовослужбовці російської федерації мають статус комбатантів. Так, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (ст. 4А), а також Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) (статті 43, 44), відносять до комбатантів, зокрема тих, хто має право брати безпосередню участь в воєнних діях, а саме: особовий склад збройних сил сторони конфлікту – регулярних збройних сил та інших збройних формувань [8, с. 376].

При першому погляді може здатись, що аналізовані діяння російських військовослужбовців можливо кваліфікувати, зокрема, й за ст. 245 Кримінального кодексу України (далі – КК) як «знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу». Такий висновок випливає з диспозиції даної норми, оскільки зміст об'єктивної сторони зазначеного діяння може проявлятися у наступних формах: 1) знищення або пошкодження вогнем; 2) знищення або пошкодження іншим загальнонебезпечним способом. При чому, поняття «знищення» та «пошкодження» у диспозиції ст. 245 КК використовуються як для позначення діяння, так і його наслідків [2, с. 236-237]. А у разі вирубування дерев діяння може містити ознаки діяння, передбаченого у ст. 246 КК як «незаконна порубка лісу».

Водночас, як відзначає М.І. Хавронюк, що з імунітету комбатантів випливає, що вони не несуть відповідальність за деякі передбачені КК України злочини та проступки серед яких вказує і знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ст. 245 КК). Це обґрунтовується багатьма положеннями як договірною міжнародного гуманітарного права, так і зі звичаєвого міжнародного гуманітарного права, а також закріплено в рішеннях (позиціях) міжнародних судів та міжнародних організацій [9].

У такому разі випадки заподіяння шкоди об'єктам рослинного світу мають підлягати кваліфікації за ст. 438 КК як порушення законів та звичаїв війни, оскільки з боку російських військових відбувається застосування заборонених методів ведення воєнних дій, тобто грубе порушення норм міжнародного права. А це, у свою чергу, являє собою один із проявів порушення законів та звичаїв війни, що передбачено у диспозиції вищезазваної статті, а саме: «застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [10].

Можна казати, що ст. 438 КК фактично є бланкетною нормою, і її «міжнародно-правова» бланкетність у кожному конкретному випадку потребує звернення до правил та звичаїв ведення війни, які повинні містити посилання на норми, статті і правила конвенцій, додаткових протоколів до конвенцій або норми звичасвих правил, що наповнюють зміст об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 438 КК [11]. За своєю суттю – це діяння становить різноманітні прояви так званих «воєнних злочинів». Такі злочини спрямовані, у першу чергу, на фізичних осіб та майно, але суспільні відносини у сфері охорони довкілля також можуть виступати у якості їх об'єкта. Відповідно, предметами можуть бути різноманітні складові довкілля, зокрема й об'єкти рослинного світу та/або ліси.

Поняття воєнного злочину проти довкілля наведено у Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Так, відповідно до п.п. iv) п. б) ч. 2 ст. 8 цього нормативного акту до «воєнного злочину належить» умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад заподіє масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою [12]. Проте слід відмітити, що хоча положення цього Статуту і є орієнтиром до застосування норм міжнародного гуманітарного права, водночас, з огляду на те, що Україною не ратифіковані його положення, для обґрунтування ознак об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 438 КК, потрібно звертатися до відповідних міжнародних конвенцій, які ратифіковані Україною [11]. Отже, для доведення наявності складу зазначеного злочину, зокрема,

й у частині посягань на довкілля, слід вказувати на норми відповідних міжнародно-правових документів, які порушено.

У першу чергу таким документом є Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1976 р. Відповідно до п. 1 ст. 1 останньої кожна держава-учасниця цієї Конвенції зобов'язується не брати участі у військовому або будь-якому іншому ворожому використанні засобів впливу на природне середовище, що спричиняють широкомасштабні, довготривалі або серйозні наслідки як засобу знищення, руйнування або завдання шкоди будь-якій іншій державі-учасниці [13].

Також, згідно з п. 3 ст. 35 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р., який Україна ратифікувала 12 грудня 1977 р., забороняється застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або завдають широкої, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу. А відповідно до п. 1 ст. 55, збройні сили під час ведення військових дій мають виявляти турботу про захист природного середовища від широкої, довготривалої і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдають такої шкоди природному середовищу й тим самим заподіють шкоду здоров'ю або виживанню населення [14].

З аналізу положень зазначених нормативних актів випливає, що воєнним злочином проти довкілля, зокрема й знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, слід вважати таке діяння, що завдало широкої, довготривалої і серйозної шкоди навколишньому природному середовищу.

Крім того, по кожному конкретному факту необхідно встановлювати контекстуальний елемент (вчинення діяння в контексті та у зв'язку зі збройним конфліктом) [15].

Але роз'яснень у міжнародних документах щодо того, яку саме шкоду довкіллю слід визнавати широкою, довготривалою і серйозною не наводиться.

О.В. Бринзанська здійснивши ґрунтовний аналіз ознак широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу у джерелах міжнародного кримінального права дійшла до висновку, що «зміст ознак шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, з урахуванням поглядів науковців, travaux préparatoires до Додаткового протоколу, рекомендацій ЮНЕП та коментарів експертів МКЧХ до Керівних принципів ознаку широкомасштабності можна розкрити як нанесення шкоди території, яка охоплює щонайменше декілька сотень квадратних кілометрів; ознаку довготривалості – як збереження наслідків шкоди строком на 10–30 років; ознаку серйозності – як значну шкоду, нанесену здоров'ю та життю населення або створення загрози для виживання з урахуванням її трансрегіонального характеру та глобальних наслідків, встановлення яких базується на використанні сучасних наукових знань. Проте таке визначення зазначених ознак є дискусійним та недостатньо апробованим у міжнародній практиці» [7, с. 531].

Водночас, у випадках масового знищення об'єктів рослинного світу або при вчиненні інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу діяння російських військових може бути кваліфікованим і за ст. 441 КК як екоцид. Тобто є наявною конкуренція норм. При цьому слід відзначити, що санкція ст. 441 КК є більш суворою, ніж за вчинення діяння, яке підпадає під ознаки ч. 1 ст. 438 КК. Проте, за вчинення екоциду застосовуються строки давності і вони становлять п'ятнадцять років, тоді як за порушення законів та звичаїв війни, що проявилось, зокрема у заподіянні широкої, довготривалої і серйозної шкоди об'єктам рослинного світу, згідно з ч. 5 ст. 49 КК, давність не застосовується.

Для розмежування діянь слід з'ясувати контекстуальний елемент. Тобто, якщо об'єкт рослинного світу знищено чи пошкоджено в контексті та у зв'язку зі збройним конфліктом, з порушенням законів та звичаїв війни, то таке діяння підлягає кваліфікації за ст. 438 КК. Водночас, як зазначає М.І. Хавронюк, «немає причин виключати кримінальну відповідальність комбатантів за злочини, які не охоплюються поняттям «порушення законів та звичаїв війни», але можуть бути вчинені комбатантами, так би мовити, між іншим» [9]. Тобто у разі, якщо зв'язок з веденням воєнних дій відсутній, то масове знищення рослинного світу підлягає кваліфікації як екоцид за ст. 441 КК. Якщо ж масовість знищення таких об'єктів відсутня, то ці діяння можливо кваліфікувати за ст. 245 або ст. 246 КК, але також лише у тих випадках, коли відсутній зв'язок з веденням воєнних дій.

Проте постає ще одне важливе питання: якщо окремих чи група російських військових знищать або пошкодять об'єкт рослинного світу, але тим самим широкої, довгочасної і серйозної шкоди не буде заподіяно, але є контекстуальний зв'язок із веденням бойових дій, то яким чином слід кваліфікувати його діяння? Залишити такі випадки без належного кримінально-правового реагування вважається недопустимим.

У цьому контексті доцільно розглянути можливість визнавати деякі випадки знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, вирубування лісів та зелених насаджень, що вчиняють російські військові на окупованих територіях порушенням положень IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. (м. Гаага), яку Україна ратифікувала 24 серпня 1991 р. Так, відповідно до ст 55 «Положення про закони і звичаї війни на суходолі», що є додатком до цієї Конвенції «держава-окупант розглядається лише як управляючий і узуфруктуарій адміністративних будівель, нерухомості, лісів та сільськогосподарських угідь, які належать державі-супротивнику і знаходяться на окупованій території. Держава-окупант повинна зберігати капітальну цінність цих майнових об'єктів і управляти ними згідно з правилами узуфрукту» [16]. Під поняттям «узуфрукт» розуміється особистий сервітут, сутність якого полягає у праві користування чужою річю з вилученням прибутків без зміни субстанції речі. Уповноважена особа, яка має назву «узуфруктуарій», наділена вказаними повноваженнями, проте вона зобов'язана здійснювати їх таким чином, щоб не пошкодити саму річ. Узуфруктуарій зобов'язаний користуватися майном добросовісно, з належною турботою. Він не може змінювати річ за жодних обставин, навіть з метою її поліпшення [17]. Тобто знищення лісових масивів шляхом їх випалювання чи вирубування суперечить правилам узуфрукту, оскільки у контексті наведеної міжнародно-правової норми, окупанти можуть лише користуватись тими плодами, що виростають у відповідних лісових масивах, при цьому зберігаючи цілісність таких масивів.

Водночас судді Верховного суду України Н. Антонюк та М. Мазур відзначають, що міжнародні договори України містять велику кількість правил, які в широкому розумінні можна віднести до «законів і звичаїв війни». Однак чи означає це, що будь-яке порушення норм міжнародних договорів, ратифікованих Україною, становитиме злочин у розумінні ст. 438 КК України? Звичайно, ні. Під час кваліфікації тих чи інших діянь як воєнного злочину необхідно довести, що вони становлять «серйозне» порушення законів і звичаїв війни та відповідно вважаються злочином у міжнародному праві [18]. А.А. Вознюк та І.В. Жук також наголошують, що кваліфікації за ст. 438 КК підлягають лише ті діяння, які згідно з нормами міжнародного гуманітарного права відповідають ознакам воєнного злочину – є серйозними порушеннями такого права [19, с. 7]. Тобто, вчені констатують, що у будь-якому випадку, щоб визнати відповідне діяння воєнним злочином, визначати шкоду слід за допомогою оціночної ознаки – «серйозної шкоди». А якщо таку «серйозність» встановити не вдасться, то дії окупантів можуть залишитись безкарними.

Правильно вважає О.В. Бринзанська, що «невизначеність ознак нанесення шкоди навколишньому природному середовищу, різні підходи до визначення одних ознак в контексті інструментарію різних міжнародних актів, які мають подібний предмет регулювання, практично нівелюють ефективність міжнародно-правової відповідальності держави та індивідуальної кримінальної відповідальності особи в межах механізму міжнародної кримінальної юстиції. Це зумовлює потребу у виробленні якісно нового підходу до визначення ознак шкоди заподіяної навколишньому природному середовищу» [7, с. 531].

На нашу думку, у контексті вітчизняного кримінального законодавства, орієнтиром до визначення «серйозної шкоди» можуть бути тяжкі наслідки, котрі виступають кваліфікованими видами знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу відповідно до ч. 2 ст. 245 КК та незаконної порубки лісу згідно з ч. 4 ст. 246 КК.

Ті ж випадки, у яких «серйозність» шкоди встановити не вдалося, мають підлягати кваліфікації, залежно від предмету та способу впливу на об'єкти рослинного світу, за ст. 245 КК або ст. 246 КК. При чому, для визначення наслідків від фактів порубки дерев або чагарників у лісах, захисних та інших лісових насадженнях слід використовувати критерії «істотної шкоди», визначені у Примітці до ст. 246 КК, а для знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу критерії істотної шкоди у контексті ч. 2 ст. 11 КК.

Дана пропозиція ґрунтується на тому, що як зазначає М.І. Хавронюк, «загалом в жодному міжнародному договорі не знайти точного і ясного положення, що комбатант має імунітет від кримінальної відповідальності» [9]. Тобто пряма заборона визнавати комбатантів суб'єктами загальнокримінальних, а не лише воєнних злочинів, відсутня.

Водночас, у Женевській конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року у ст. 86 зазначається лише, що «Жодний військовополонений не може бути покараний більше одного разу за одне й те саме діяння або за одним і тим самим обвинуваченням», а у ст. 99: «Жодного військовополоненого не можна передавати до суду або засуджувати за дію, яка не заборонена законодавством держави, що тримає в полоні, або міжнародним правом, чинним на момент здійснення цієї дії» [20]. У той час як аналізовані нами діяння, спрямовані проти об'єктів рослинного світу та лісів, заборонені в нашій державі, згідно зі ст.ст. 245, 256 КК.

Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 6 КК «особи, які вчинили кримінальні правопорушення на території України, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом» [10].

Висновки. Отже, випадки знищення або пошкодження лісових масивів та інших об'єктів рослинного світу, що вчиняють російські військові в Україні підпадають під поняття «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [10] та підлягають кваліфікації за ст. 438 КК лише у тому разі, якщо доведено, що вони вчинені в контексті та у зв'язку з веденням бойових дій, а також спричинили широку, довгочасну і серйозну шкоду навколишньому природному середовищу. На жаль доводиться констатувати, що ці ознаки є оціночними, а тому існує потреба в ініціюванні на міжнародному рівні розробки та нормативного закріплення чітких критеріїв мінімальної шкоди навколишньому природному середовищу, яка даватиме підстави кваліфікувати заподіяння такої шкоди як воєнний злочин за міжнародним гуманітарним правом.

Якщо зв'язок з веденням воєнних дій відсутній, то масове знищення рослинного світу підлягає кваліфікації як екоцид за ст. 441 КК, а якщо при цьому масовість знищення таких об'єктів відсутня, то ці діяння можливо кваліфікувати за ст. 245 або ст. 246 КК, але також лише у тих випадках, коли відсутній зв'язок з веденням воєнних дій. У випадку, якщо окремих чи група російських військових знищать або пошкодять об'єкт рослинного світу, але тим самим широкої, довгочасної і серйозної шкоди не буде заподіяно, але є контекстуальний зв'язок із веденням бойових дій, то такі діяння також мають підлягати кваліфікації, залежно від предмету та/або способу впливу на об'єкти рослинного світу (за ст. 245 КК або ст. 246 КК).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Хашев В.Г. Деякі питання кваліфікації заподіяння шкоди водним об'єктам, що вчиняють російські військові в Україні. Проблеми європейської та світової безпеки: правові вектори: матеріали круглого столу (Київ, 10 травн. 2023 р.) / Упоряд: Бевз С.І., Бирса Н.О., Серебрякова Ю.О. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. С. 178–184.
2. Кваліфікація окремих кримінальних правопорушень проти воєнної безпеки України: навчальний посібник / А.Є. Фоменко, О.С. Юнін, В.С. Березняк, В.В. Шаблистий та ін. Київ: Алерта, 2023. 532 с.
3. Оновлена щотижнева інфографіка розкриває жахливу картину збитків, які завдає довілля російська федерація внаслідок своєї збройної агресії. *Державна екологічна інспекція України: офіційний веб-портал*. Повідомлення від 08.04.2024. <https://www.dei.gov.ua/post/2870>.
4. Майже 90% лісових пожеж з початку цього року виникли внаслідок російської збройної агресії. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів: офіційний веб-портал*. Повідомлення від 02.05.2024. URL: <https://mepr.gov.ua/majzhe-90-lisovyh-pozhezh-z-pochatku-tsogo-roku-vynykly-vnaslidok-rosijskoji-zbrojnoyi-agresiyi/> (дата звернення: 24.05.2024).
5. Черговий акт екоциду: понад 100 га за тиждень – такі масштаби знищення лісу росіянами на Лиманському напрямку. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів: офіційний веб-портал*. Повідомлення від 11.04.2024. URL: <https://mepr.gov.ua/chergovuj-akt-ekot-sydu-ponad-100-ga-za-tyzhden-taki-masshtaby-znyshhennya-lisu-rosiyanamy-na-lymanskomu-napryamku/> (дата звернення: 24.02.2024).
6. Через дії окупантів згоріло близько 300 га заповідного степу у «Асканії-Новій». *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів: офіційний веб-портал*. Повідомлення від 23.08.2023. URL: <https://mepr.gov.ua/cherez-diyi-okupantiv-zgorilo-blyzko-300-ga-zapovidnogo-stepu-u-askaniyi-novij/>.

7. Бринзанська О.В. Визначення ознак широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу у джерелах міжнародного кримінального права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 528–531.
8. Бердник І.В. До питання кваліфікації сексуального насильства в умовах міжнародного збройного конфлікту. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. № 6. С. 373–378.
9. Хавронюк М.І. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни: двадцять запитань та відповідей. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/kryminalna-vidpovidalnist-zaporushennya-zakoniv-ta-zvychayiv-vijny-dvadtysyat-zapytan-ta-vidpovidej/#link13> (дата звернення: 24.02.2024).
10. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 24.02.2024).
11. Анісімов Г. Під час кваліфікації дій особи як порушення законів та звичаїв війни важливим є встановлення контекстуального аспекту. Верховний суд, 4 липня 2022. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1291154> (дата звернення: 24.02.2024).
12. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 24.02.2024).
13. Convention on the prohibition of military or any other hostile use of environmental modification technique New York, 10 December 1976. URL: https://treaties.un.org/doc/Treaties/1978/10/19781005%2000-39%20AM/Ch_XXVI_01p.pdf (дата звернення: 24.02.2024).
14. Додатковий протокол до Женевських конвенцій про захист жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 24.02.2024).
15. Кваліфікація воєнних злочинів за Кримінальним кодексом України. URL: <https://ptcu.gov.ua/uk/czentr-znan/intervyu-z-treneramy/kvalifikacziya-voyennyh-zlochyniv-za-kryminalnym-kodeksom-ukrayiny/> (дата звернення: 24.02.2024).
16. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 р. (м. Гаага). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU07K01U> (дата звернення: 24.02.2024).
17. Узурфрукт. Юридична енциклопедія у 6 т.] / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т–Я. 768 с. URL: <https://leksika.com.ua/11281120/legal/uzufрукт> (дата звернення: 24.02.2024).
18. Антонюк Н., Мазур М. Воєнні злочини крізь призму національного та міжнародного кримінального права. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1556294/> (дата звернення: 24.02.2024).
19. Вознюк А.А., Жук І.В. Загальна характеристика ознак об'єктивної сторони порушення законів та звичаїв війни. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 4 (22). С. 5–19.
20. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 24.02.2024).